

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

БЄЛОВА ЛЮДМИЛА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК [316.74:378+378.011.3](477)

Виховна система сучасного ВНЗ: соціологічні аспекти аналізу

Спеціальність 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук**

**Харків
2005**

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському гуманітарному університеті “Народна українська академія”, Міністерство освіти і науки України, м. Харків

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор **Астахова Валентина Іларіонівна**, Харківський гуманітарний університет “Народна українська академія”, ректор

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор, **Андрущенко Віктор Петрович**, академік АПН України, Київський національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ректор

доктор соціологічних наук, професор, зав. кафедри міжнародної економіки, **Чернецький Юрій Олександрович**, Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії соціології **Городяненко Віктор Георгійович**, Дніпропетровський національний університет

Провідна установа:

Львівський національний університет ім. Івана Франка, кафедра соціології

Захист відбудеться “30” вересня 2005 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.06 Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр. 50-річчя, 27, ауд.207

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр. 50-річчя, 27.

Автореферат розісланий “25” серпня 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Л. Лапшина

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Радикальні зміни, що відбуваються у соціально-економічній, політичній, правовій, морально-етичній сферах життєдіяльності українського суспільства, призвели як до трансформації як суспільства в цілому, так і його окремих складових. Це обумовлює формування нових принципів та механізмів соціальної взаємодії, нових ціннісних пріоритетів розвитку українського соціуму та окремих соціальних суб'єктів.

Пошук цих пріоритетів потребує урахування того факту, що трансформація суспільних відносин в Україні довгий час характеризувалася першочерговою увагою до економічних та політичних аспектів функціонування держави. За таких умов проблеми виховання не потрапляли у перелік питань, які мали пріоритетний характер у вітчизняній державній та громадській практиці. Не стала винятком і галузь наукового осмислення цього кола проблем, у тому числі в системі соціологічного знання. Роботи, присвячені виховним процесам в українському суспільстві, є практично винятком у потоці наукових та науково-практичних розробок вчених-соціологів.

Через спробу “викреслення” виховної складової із суспільного життя українське суспільство опинилось на порозі катастрофи, коли значна частина соціуму має нестабільні, хаотично поєднані ціннісні пріоритети, життєві цінності, ідеали; коли суспільство не має стрижня щодо принципів та норм свого існування, які б поєднували та робили його міцнішим.

Аналіз сучасного стану українського суспільства дозволяє стверджувати, що в ньому відчувається потреба у принципово нових підходах до організації виховної роботи і насамперед у середовищі студентської молоді, яка у найближчому майбутньому складе ядро української інтелігенції.

Саме тому в період становлення ринкових відносин в Україні перед вищими навчальними закладами постають нові завдання, пов'язані із новими умовами соціалізації, у тому числі виховання особистості фахівця, із розвитком таких його якостей, як високий професіоналізм, активність, діловитість, заповзятливість, мобільність, почуття відповідальності, уміння працювати, швидко орієнтуватися в ситуації, приймати самостійні рішення, поважати працю, формувати потребу в постійному оновленні знань і самовдосконаленні, розвивати культуру міжособистісного спілкування тощо.

Актуальним залишається питання про ідеал сучасного виховання, його напрямків, про міру включеності до процесів виховання різних соціальних інституцій тощо.

Роль освітніх установ у вирішенні питань формування особистості, її виховання залишається беззаперечною. Хоча у цьому аспекті теж спостерігається дискусійність у сучасній науковій літературі та українській освітній практиці.

Визначаючи перспективи розвитку освіти й завдання навчання підростаючих поколінь, світова освітня спільнота однозначно доходить висновку, що сучасне інноваційне навчання має перед собою як мінімум дві основні мети. Перша – виховати здатність до “передбачення”, випередження подій, зорієнтувати людину на свідомий вибір альтернатив. Друга мета – навчити дотримуватися принципу “співучасті”, що передбачає участь індивідів і цілих суспільств у процесі прийняття важливих рішень на всіх рівнях – від локального до глобального. Іншими словами, йдеться про демократизацію процесу прийняття відповідальних рішень, передумовою чого є демократизація освіти, кардинальні зміни в процесі навчання.

Досвід показує, що навчання, яке виключає духовно-моральну складову й орієнтується лише на передачу максимального обсягу знань та освоєння технологій, не забезпечує професійної успішності фахівця й неминує спричиняє кризу соціально-культурної та особистісної ідентичності. Навчання ефективне лише настільки, наскільки йому вдається пробудити в людині людське (її духовність, волю до самопобудови, самоконструювання, інтерес до самопізнання й самовизначення).

У зв’язку із цим надзвичайно важливим є розуміння ВНЗ як соціокультурної системи, функції якої не обмежуються підготовкою людини до професійної діяльності. Його необхідно розглядати як канал трансляції та відтворення культурних норм, цінностей, ідей, як простір генерування суспільної ідеології, яка разом із її носіями вростає в культуру й дасть свої результати.

Незважаючи на те, що питання виховання вже відобразилися в окремих концепціях виховної роботи на мікро- (ВНЗ) та макро- (держава) рівнях, проблеми системного наукового, у тому числі соціологічного, вивчення процесу виховання, механізмів виховної роботи у ВНЗ за умов трансформації українського суспільства залишаються вкрай актуальними. Особливого значення, зокрема, набуває завдання концептуалізації виховання на мезорівні, тобто на рівні освіти, у тому числі вищої, як соціального інституту.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблема виховання належить до тих проблем, які мають міждисциплінарний контекст дослідження. Наукова розробка питання виховання як соціального феномена спирається на роботи соціологічного, психолого-педагогічного, а також філософського напрямку.

Питання виховання є тим шаром наукового знання, який сягає своїм корінням у давнину. Ще Платон, Арістотель, Сенека, Плутарх виокремлювали проблему виховання у своїх теоретичних доробках. Подальший розвиток цього напрямку пов’язаний з іменами гуманістів-просвітителів – Ф. Рабле, М. Монтеня, Вівес Хуан Луїса, результатом наукової творчості яких стала поява поняття “гуманістичне виховання”. Значний внесок у дослідження проблем виховання зробив Я. А.

Коменський, який сформулював і обґрунтував принципи навчання та виховання. Наприкінці XIX століття на зміну педагогічним підходам до вивчення проблем виховання приходять соціологічні та філософсько-соціологічні.

Особливий пласт розробок проблеми виховання належить класикам соціології. Так, О. Конт вбачав завдання виховання у приборканні егоїстичних інстинктів, у пошуку їх цілеспрямованого сполучення із загальними нормами та інтересами. Е. Дюркгейм вважав, що виховання спрямоване на формування готовності особистості бути членом суспільства.

Не втратили своєї актуальності запропоновані Е. Дюркгеймом цілі виховання, які він зводив до формування гармонійно розвинутої особистості і розвитку спеціальних якостей відповідно до реального різноманіття видів діяльності і стилів життя різних соціальних груп.

Питання виховання підростаючого покоління розроблялись і в працях К. Маркса і Ф. Енгельса, які, переглянувши ідеї утопічного соціалізму XIX століття, запропонували новий підхід до вирішення завдання формування особистості і місця виховання в розвитку людини.

Розвиток соціологічної думки щодо процесу виховання на початку XX ст. привів до інституціоналізації педагогічної соціології (А. Фішер), у межах якої акцент у дослідженнях робився на функціях суб'єктів виховання, а також на питаннях осмислення цілей та ідеалів виховання.

Одне із центральних місць у системі наукового дослідження виховання посідає проблема формування нового типу особистості (К. Маркс, Ф. Енгельс, П. Наторп, Дж. Дьюї та ін.).

З іменами В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Булгакова, Б. Вишеславцева, С. Гессена, І. Ільїна, В. Зеньковського, Ф. Степуна пов'язане утвердження нової парадигми виховання, прийнятої у першій чверті XX століття не тільки вітчизняною, але й світовою науковою думкою. Звернувши увагу на етичний компонент у вихованні, вони проголосили зміну домінант – від “виховуючого навчання” до “навчаючого виховання”.

У 1980-ті роки дослідники проблем виховання (Д. Міллер, Г. Суонсон, К. Галл) акцентують увагу на методах виховання, розробці функцій інститутів виховання та ін.

Новий етап розвитку соціологічного підходу у дослідженнях виховання (остання чверть XX сторіччя) пов'язують із роботами російського вченого А. Г. Харчева, у яких розробляються питання залежності виховання від усієї сукупності факторів соціального життя, зв'язку його результативності із впливом макро- і мікросередовища. У полі зору таких українських та російських дослідників, як О. Якуба, Т. Кухтевич, В. Лісовський та ін. у цей період потрапляють аспекти виховання студентської молоді.

Серед сучасних досліджень проблем виховання в Україні можна виділити декілька

напрямків: соціологічні проблеми освіти та виховання у вищій школі (О. Якуба, В. Астахова, В. Андрущенко), проблеми студентства як соціальної групи (М. Головатий, Л. Сокурняська), дослідження ролі виховання у процесах соціалізації (М. Лукашевич), розвитку особистості в умовах безперервної освіти (І. Зязюн) і т. ін.

Таким чином, на сьогоднішній день напрацьовано значну теоретико-методологічну базу із вивчення проблем виховання. Проте в умовах сучасних трансформаційних змін українського суспільства питання системного погляду на виховну роботу у ВНЗ, концептуалізації процесу виховання у вищій школі залишаються без відповідей, що й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося в рамках науково-дослідної роботи кафедри соціології Харківського гуманітарного університету “Народна українська академія” як його комплексної складової наукової теми “Формування інтелектуального потенціалу нації на межі століть: економічні, політичні, соціокультурні аспекти” (держреєстрація № 0199U004470). Дисертація виконувалася на підставі довгострокового перспективного тематичного плану науково-дослідної роботи ХГУ “НУА” на 2001–2010 рр., затвердженого Міністерством освіти і науки України 12 жовтня 1999 р.

Об’єкт дисертаційного дослідження. Об’єктом дисертаційного дослідження є виховні практики сучасної української вищої школи.

Предмет дисертаційного дослідження. Предметом дисертаційного дослідження виступили основні тенденції розвитку та функціонування системи виховної роботи в умовах становлення безперервної освіти.

Мета і завдання роботи: Відповідно до визначених об’єкта та предмета дисертаційної роботи **метою** дослідження визначено розробку концепції системи виховної роботи у вищій школі в умовах функціонування принципів безперервної освіти.

Для досягнення мети в дисертаційному дослідженні вирішені наступні **завдання**.

1. Проведено аналіз теоретико-методологічних засад дослідження виховної роботи у ВНЗ.
2. Здійснено концептуалізацію системи виховання особистості майбутнього фахівця у нових соціокультурних умовах.
3. Визначено місце та роль виховання у структурі сучасних соціалізаційних практик.
4. Здійснено типологічний аналіз форм соціалізації особистості в умовах трансформації пострадянського суспільства.
5. Визначено співвідношення понять “соціалізація”, “освіта”, “виховання”.
6. Проаналізовано основні складові життєвого світу сучасного українського студентства, зокрема його суб’єктивний, об’єктивний та соціальний світ.

7. Розроблено модель системи виховання студентства, визначено базові елементи системи виховної роботи в сучасних ВНЗ та їх функціональну навантаженість.

8. Сформульовано базові принципи здійснення виховної роботи та визначено особливості виховного впливу на студентську молодь за умов формування нового освітнього простору в Україні.

9. Визначено найбільш ефективні інноваційні форми і методи виховної роботи, що використовуються в українських ВНЗ на сучасному етапі.

10. Виявлено протиріччя, що існують у практиці виховного впливу в сучасних ВНЗ, запропоновано можливі шляхи їх оптимального вирішення.

Теоретико-методологічні засади та емпірична база дослідження. Здійснюючи аналіз виховної роботи у межах соціологічної системи знання, автор виходив з того, що виховання є невід’ємною і найважливішою складовою процесу соціалізації особистості. Це обумовило наше звернення до класичної соціологічної спадщини та теоретичного доробку сучасних західних, російських та вітчизняних соціологів із проблем соціалізації. Отже, теоретичну базу даного дисертаційного дослідження становлять праці таких відомих західних фахівців у галузі соціогуманітарного знання, як Г. Тард, Ф. Гіддінгс, М. Вебер, Ч. Кулі, Дж. Мід, З. Фройд, Е. Еріксон, Р. Бенедикт, Е. Фромм, Ш. Айзенштадт, К. Манхейм, М. Мід, Г. Маркузе, П. Бергер, Т. Лукман, Р. Інглехарт, П. Бурд’є та ін. Звернувшись до робіт цих авторів, ми перш за все приділили увагу здійсненому ними аналізу сутності, механізмів та головних етапів соціалізації, її основних суб’єктів та трансформації соціалізаційних форм у процесі суспільної еволюції, динаміки відносин між усіма учасниками процесу соціалізації особистості та, безперечно, місця і ролі виховання у ньому.

З огляду на останню із зазначених проблем аналізу, провідне місце у теоретико-методологічному обґрунтуванні обраної теми дослідження посіли соціологічні концепції Е. Дюркгейма та Ю. Хабермаса.

Розробляючи власну концепцію системи виховної роботи у сучасній вищій школі, автор поклав у її основу теоретичні положення дюркгеймівської соціології, зокрема ідею про ефективність соціальних регуляторів, яка визначається не тільки примусовими чинниками, але й привабливістю для особистості норм та цінностей, які пропонує їй суспільство; концепти аномії та соціальної солідарності, що дало змогу дійти висновку про визначальну роль виховання у прищепленні особистості аксіофеноменів, які б інтегрували суспільство.

Що стосується творчості Ю. Хабермаса, то вона виявилась тим теоретико-методологічним підґрунтям, яке допомогло автору розкрити сутність та механізми виховання у нових соціокультурних умовах. Насамперед у дисертаційному дослідженні використовуються розроблені Хабермасом концепції “життєвого світу” та “комунікативної дії”. Спираючись на них, автор

розробляє комунікативну концепцію виховання, в межах якої визначає головні поняття дисертаційного дослідження, а саме: “виховання”, “виховні практики” та “система виховної роботи”.

Отже, дисертаційне дослідження, з одного боку, ґрунтується на методологічних засадах структурного функціоналізму, одним із фундаторів якого був Е. Дюркгейм, а з іншого, – на інтегративній соціологічній теорії Ю. Хабермаса, насамперед його концепції “комунікативної дії”.

Крім того, у процесі роботи над дисертацією автор звертався до теоретичного аналізу проблем соціалізації та виховання російських соціологів, зокрема до робіт І. В. Бестужева-Лади, Ю. А. Зубок, І. М. Ільїнського, І. С. Кона, В. Т. Лісовського, В. І. Чупрова та ін., а також до розробок вітчизняних науковців: В. І. Астахової, Е. А. Афоніна, В. С. Бакірова, В. І. Воловича, Є. І. Головахи, М. П. Лукашевича, В. Л. Осовського, Н. В. Паніної, Є. А. Подольської, М. М. Саппи, Л. В. Сохань, Л. Г. Сокурянської, Л. М. Хижняка, Н. Й. Черниш, О. О. Якуби. При цьому особлива увага приділялась теоретичним розробкам та емпіричним дослідженням фахівців харківської соціологічної школи, зокрема соціологічним дослідженням проблем студентської молоді, здійсненим соціологами Харківського гуманітарного університету “Народна українська академія” та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Саме ці дослідження становлять **емпіричну базу дисертації**. У першу чергу – це низка досліджень, що проводилися під науковим керівництвом проф. Астахової В. І. Лабораторією проблем вищої школи ХГУ “НУА” за участю автора: “Формування громадянської позиції студентства в умовах розвитку української державності” (2001 р.); “Мотиви отримання вищої освіти” (2002 р.); ““Lifelong education”: фактори становлення в сучасному суспільстві” (2003 р.); “Виховна робота в сучасному українському ВНЗ: стан, проблеми, перспективи” (березень 2004 р.); “Проблеми студентського життя очима студентів” (вересень 2004 р.).

Поряд із цим у дисертації здійснено вторинний аналіз матеріалів емпіричних досліджень, проведених соціологічними центрами України, Росії та інших країн, аналіз статистичних даних щодо розвитку освіти, у тому числі вищої. Певне значення для даної роботи мало дослідження, здійснене кафедрою соціології та соціологічною лабораторією Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за темою “Вища школа як суб’єкт соціокультурної трансформації” (2002–2004 рр.) (науковий керівник проф. Л. Г. Сокурянська).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що до теперішнього часу процес виховання особистості як комунікативна взаємодія між усіма його учасниками на монографічному рівні не досліджувався. У роботі вперше у вітчизняній соціології розроблено комунікативну

концепцію виховання, на основі якої здійснено аналіз системи виховної роботи сучасної української вищої школи.

У межах розробленої концепції отримані такі нові результати:

- вперше обґрунтовано поняття виховання як комунікативної дії, підкреслено, що набуття виховним процесом рис такої дії на макро-, мезо- та мікрорівні відрізняється неоднаковим ступенем прояву; більшою мірою риси виховання як комунікативної дії притаманні мезорівню (виховній системі вищої школи) та мікрорівню (виховним практикам конкретних ВНЗ);
- сформульовано авторське визначення поняття “виховні практики” – конкретні форми комунікативної взаємодії учасників виховного процесу, спрямовані на формування особистості як суб’єкта різноманітних сфер життєдіяльності суспільства; а також поняття “система виховної роботи у ВНЗ” – сукупність узгоджених між собою виховних практик, поширених у ВНЗ та спрямованих на досягнення головної мети сучасної вищої школи – формування фахівця як високоморальної людини, професіонала та громадянина;
- доведено, що найбільш плідним підходом до аналізу виховання як соціологічної категорії та соціального феномену є його дослідження в контексті соціалізаційних практик сучасного суспільства;
- вперше у вітчизняній соціології виокремлено нову соціалізаційну форму та введено у науковий обіг поняття “ризикогенний тип соціалізації”, яке визначено як процес залучення людини до соціального цілого завдяки механізмам її адаптації до ситуацій невизначеності та непередбаченості;
- вперше на підставі аналізу емпіричних даних одержано висновки про те, що трансформація життєвого світу сучасного українського студентства зумовлює необхідність нової концептуалізації виховання та її втілення у практику ВНЗ;
- вперше у вітчизняній науці розроблено модель системи виховної роботи у ВНЗ, яка поєднує різноманітні форми та напрямки діяльності його базових структурних елементів, а також механізми взаємовпливу ВНЗ та соціокультурного освітнього простору макро-, мезо- та мікрорівнів;
- дістало подальшого розвитку наукове обґрунтування принципів здійснення виховної роботи в сучасних умовах, до яких віднесено системність, безперервність, спадкоємність, єдність логічного, історичного, національного та загальнолюдського, співробітництво, індивідуалізація, інтеграція традиційних і нових форм виховної роботи; гармонізація родинного та суспільного виховання тощо;
- доведено, що виявлені автором недоліки у виховних практиках вітчизняних ВНЗ обумовлені неоднозначним позиціюванням виховання у системі соціальної взаємодії у ВНЗ; відмінностями у сприйнятті суб’єктами навчально-виховного процесу ролі вищої школи щодо

реалізації функцій виховання; низькою активністю студентів у реалізації різноманітних форм виховної роботи, слабкою інтеграцією виховних зусиль різних ВНЗ у межах єдиного освітнього простору тощо.

Практичне значення одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні отримані результати, які по-новому розкривають сутність та механізми виховного впливу сучасної вищої школи, дають можливість більш глибокого пізнання процесів, що відбуваються як в освітньому просторі, так і в українському суспільстві в цілому.

Розроблена автором комунікативна концепція виховання відповідає сучасним соціологічним уявленням про тенденції розвитку соціальної взаємодії, у тому числі в умовах вищої школи; вона може бути важливою теоретичною складовою такої галузі соціологічного знання, як соціологія виховання. До надбання роботи можна також віднести: розроблені за участю дисертанта концепцію виховної роботи у ВНЗ Харківського регіону та концепцію виховання в умовах функціонування системи безперервної освіти; розробку концепції відновлення виховної роботи у ВНЗ; теоретичне обґрунтування необхідності значної активізації виховної роботи у студентському середовищі виховної системи та подальше поглиблення розуміння феномена виховання в умовах трансформації вищої освіти. Результати дослідження можуть бути використані у практиці організації виховної роботи у ВНЗ України. Більшість висновків дисертаційного дослідження пройшли апробацію у межах експерименту з відпрацювання інноваційних методик освіти на базі ХГУ “НУА”. На основі практичних рекомендацій дисертанта з 1999 р. у Харкові на базі НУА проводяться щорічні науково-методичні семінари проректорів та заступників деканів із виховної роботи, тьюторів студентських академічних груп із різних питань вузівського виховання. Методичні матеріали до цих семінарів підготовлені з використанням даних дисертаційної роботи. Здійснене автором узагальнення досвіду виховної роботи в українських ВНЗ, зокрема в Харківському регіоні, можна використовувати як теоретичну та емпіричну базу при проведенні соціологічних досліджень із проблем виховання, а також у навчальних курсах із “Соціології освіти”, “Соціології виховання”, “Соціології особистості”, “Соціології молоді”, “Соціології вищої школи” тощо.

Безперечну практичну значущість мають запропоновані у дисертації інноваційні підходи до управління виховним процесом у ВНЗ в умовах трансформації сучасного українського суспільства, зокрема висновки про те, що для ефективної реалізації виховного потенціалу ВНЗ ці підходи повинні спиратися на принципи гуманітаризації змісту виховної компоненти вузівського навчального процесу, орієнтувати його на розвиток особистості як головної суспільної цінності, засновуватися на відмові від стандартизації й уніфікації на прямованні до різноманіття виховних практик.

Апробація отриманих результатів. Основні положення роботи викладено в доповідях та

повідомленнях на 12 міжнародних, 5 всеукраїнських, понад 20 регіональних конференціях та семінарах: Всеукраїнській науково-практичній конференції “Удосконалення концепції приватної освіти в Україні та проблеми організації науково-дослідної роботи в приватних вузах” (Харків, 1995); Міжнародній науково-теоретичній конференції з проблем громадянського виховання студентства (Вологда, 1998); II Міжнародному семінарі лідерів приватної освіти “Економіко-правові аспекти діяльності приватних ВНЗ і концептуальні засади їх подальшого розвитку” (Харків, 2000); Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління” (Харків, 2000); Міжнародній міждисциплінарній конференції “Сучасні проблеми науки та освіти” (Керч, 2001); Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і соціальні проблеми суспільства: людина, техніка, технологія, навколишнє середовище” (Харків, 2001); Міжнародній науковій конференції “Харківські соціологічні читання” (Харків, 2003, 2004); Міжнародній науково-практичній конференції “Управління великими соціальними системами та гуманітарно-технічна еліта” (Харків, 2003); Міжнародній науково-практичній конференції-семінарі керівників ВНЗ та вчених-дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах “Виховання в контексті соціальної адаптації студентства” (Харків, 2003); Харківській обласній п’ятій ювілейній науково-практичній конференції педагогічних працівників вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації “Виховна робота як фактор гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу” (Харків, 2004) та багатьох інших міжвузівських наукових конференціях, семінарах, симпозіумах.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 96 публікаціях, серед яких 1 монографія, 2 брошури та 4 розділи в колективних монографіях, 45 статей (20 з яких – у фахових виданнях, рекомендованих ВАК України), 38 тез, 6 науково-методичних розробок.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, додатків і списку використаної літератури, який налічує понад 390 найменувань. Обсяг дисертації становить 326 сторінок. Загальний обсяг – 397 сторінок. До додатків включено: програму соціологічного дослідження, результати соціологічного опитування, інформаційну записку за результатами соціологічного дослідження.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкрито сутність та стан наукової проблеми, що досліджується, подано обґрунтування її актуальності, визначено об’єкт, предмет, мету та основні завдання дисертаційного дослідження, його теоретико-методологічні засади, показано його наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, форми та характер її апробації.

У першому розділі “Виховання як важлива складова соціалізації сучасного студентства: теоретико-методологічні засади дослідження” проаналізовано класичні та сучасні соціологічні теорії соціалізації особистості західних та вітчизняних науковців, сформульовано провідні концептуальні положення щодо вивчення цього процесу в умовах пострадянського суспільства; представлено типологічний аналіз різноманітних соціалізаційних форм, у тому числі аналіз інституціоналізації нових типів соціалізації молоді; зосереджено увагу на концептах теорії виховання Е. Дюркгейма та теорії комунікативної дії Ю. Хабермаса як методологічної основи дослідження виховних практик в умовах сучасної вищої школи; визначено співвідношення основних понять здійсненого дослідження – “соціалізація”, “виховання”, “освіта” та відповідних їм феноменів.

Пильну увагу проблемам соціальної детермінації процесу формування особистості було приділено в останні два сторіччя, протягом яких завдяки інтелектуальним зусиллям вчених у галузі соціогуманітарних наук побачили світ численні теоретичні моделі соціалізації та виховання індивіда.

Серед різноманітних соціологічних теорій соціалізації особистості автором виокремлюються ті, що можуть бути безпосередньо застосовані до аналізу виховного процесу у сучасній вищій школі. До них належать: концепти веберівської теорії соціальної дії, у межах якої інтерпретація соціалізації, у тому числі виховання, передбачає розкриття суб’єктивного смислу, який вкладають у дію її учасники; інтеракціоністські трактування становлення соціальної природи індивіда завдяки комунікації, міжособистісному спілкуванню в межах первинної групи та концепти “значущих інших” й “узагальненого іншого” Дж. Міда; фрейдівська концепція “захисних механізмів”, які призначені забезпечити цілісність та стабільність особистості у процесі її формування; теорія Р. Бенедикт про “соціальний характер” як поєднання “ціннісної домінанти суспільства” з внутрішніми особливостями та можливостями саморозкриття індивіда, що, на думку автора, актуалізує необхідність індивідуалізації виховних практик, особливо за умов зростаючої суб’єктності індивіда, який соціалізується; теоретичні доробки Д. Рісмена, які доводять доцільність застосування у виховній системі ВНЗ як традиційних, так і модернізаційних та постмодернізаційних механізмів соціалізації студентської молоді; вчення Т. Парсонса про соціалізацію як особливий соціальний інститут, головна функція якого полягає у підтримці стабільного функціонування суспільства за рахунок передачі основних норм та цінностей від старшого покоління до молодшого; концепція Ш. Айзенштадта про соціалізаційну значущість молодіжної субкультури, зокрема студентської, та “групи рівних” (однолітків – *Peer groups*), яка відіграла велику роль у аналізі чинників виховного впливу ВНЗ; гіпотези “соціалізаційного лагу” та “ціннісної значущості того, чого не вистачає” Р. Інглехарта; теорія М. Мід про три типи культури, зокрема, про префігуративну культуру, яка приблизно з середини ХХ ст. визначає новий

тип соціалізації, а, отже і виховання особистості; теорія П. Бурд'є, зокрема, його концепт *habitus*'у, на основі якого автор доводить необхідність врахування у вузівських виховних практиках відмінностей між *habitus*'ами вихователів (викладачів та адміністрації ВНЗ) та вихованців – студентів, а також відмінностей у *habitus*'ах самих майбутніх фахівців тощо. Визначенню особливостей соціалізації та виховання студентської молоді в умовах пострадянського, у тому числі українського суспільства, сприяло звернення автора до теоретичного доробку сучасних російських та вітчизняних соціологів. Серед досліджень російських вчених особливу увагу в роботі приділено концепції І. Кона, згідно з якою соціалізація (як і виховання) – це двосторонній процес, у межах якого здійснюється тісна взаємодія, партнерство між усіма його суб'єктами. Кон наполягає на необхідності та можливості автономії особистості відносно кожного з основних суб'єктів соціалізації, що, на його думку, сприяє становленню гнучкої, творчої особистості, здатної приймати самостійні рішення, протистояти зовнішньому тиску.

У другому підрозділі першого розділу – “Типологія соціалізаційних форм: історичний та сучасний контекст” – розвинуто теоретичні уявлення про типологічний аналіз соціалізаційних практик. Зокрема, запропоновано критерії визначення соціалізаційних форм, що інституціоналізуються у нових соціокультурних умовах.

Детально проаналізовано класифікацію соціалізаційних форм за різними критеріями: за ступенем спрямованості та широтою охоплення об'єкту виокремлено індивідуальну та тотальну соціалізацію; за спрямованістю на той чи інший проект майбутнього – просту (адаптаційну) та складну (інноваційну) форми соціалізації; за характером історичного моменту, притаманних йому темпів та інтенсивності соціальних змін – традиційну та модернізаційну соціалізацію; залежно від того, у взаємодії з якими об'єктами, явищами та процесами здійснюється формування особистості, визначено речеву, соціальну та інформаційну форми соціалізації; за характером організації та наявності/відсутності цілеспрямованої діяльності – стихійну та спеціалізовану (професійну) соціалізацію.

Підкреслено, що сьогодні набувають поширення нові соціалізаційні форми. Їх інституціоналізація відбувається на тлі кардинальних суспільних зрушень, зокрема, глобальної та регіональної тенденції розповсюдження ризикогенних практик у всіх сферах життєдіяльності сучасних суспільств, у тому числі пострадянських. Зазначено, що такі практики перш за все притаманні молоді, ризикова поведінка якої є відображенням потенційної здатності до соціальної творчості та соціальної активності. Доведено, що за сучасних соціальних умов ризик стає одним із механізмів адаптації молоді до нової соціокультурної ситуації у суспільстві. У зв'язку з цим автором введено у науковий обіг поняття “ризикогенний тип соціалізації”, яке визначено як таку форму залучення індивіда до соціального цілого, що здійснюється завдяки механізмам його

адаптації до ситуацій невизначеності та непередбаченості. Наголошено, що за умов поширення ризикогенної форми соціалізації особистості особливого значення набуває виховна робота, у тому числі у вищій школі, яка покликана “пом’якшити” соціалізаційні механізми суспільства ризику.

Зроблено висновок, що перехід від соціалізації класичного типу до нових форм соціокультурної детермінації особистості здійснюється завдяки поширенню серед молоді, у тому числі студентської, життєвих стратегій самореалізації. Зазначено, що трансформація суб’єкт-об’єктних відносин у процесі соціалізації у суб’єкт-суб’єктні, реалізація педагогіки партнерства у вузівській виховній роботі – це нагальна суспільна потреба, відповідь системи вищої освіти на соціокультурні виклики часу.

Зазначені вище та деякі інші підходи до аналізу соціалізації особистості, у тому числі її сучасних форм, представлені у першому та другому підрозділах першого розділу дисертації, визначили теоретичні межі подальшого аналізу виховання майбутніх фахівців як важливої складової їх соціалізації, а саме – концептуалізацію виховання як комунікативної дії.

У третьому підрозділі першого розділу роботи – “Соціологічна концептуалізація виховання: два методологічних підходи” – розглянуто теоретичні доробки двох видатних вчених: класика світової соціології Е. Дюркгейма та сучасного німецького дослідника Ю. Хабермаса.

Підкреслено, що саме Е. Дюркгейм уперше в соціології визначав соціалізацію як результат усього процесу виховання, вбачаючи її основну функцію у залученні індивідів до ідеї “колективної свідомості”. Соціалізованою він визначає особистість, яка володіє вмінням пригнічувати індивідуальні інтереси в ім’я суспільних. За Дюркгеймом, мета виховання – формування соціальної істоти, розвиток в індивіда тих якостей, які потрібні суспільству.

Зазначено, що для розробки авторської концепції системи вузівської виховної роботи суттєве значення мала дюркгеймівська теорія моралі як вихідний елемент його теорії виховання. При цьому основну увагу приділено дюркгеймівським концептам добровільного аспекту моралі. Доведено, що дійовість соціальних регуляторів особистісної поведінки визначається, особливо за сучасних умов, не тільки і не стільки примусовістю, скільки бажаністю, привабливістю для індивідів. Зроблено акцент на дюркгеймівське положення щодо необхідності реформування виховання в умовах реформування всього суспільства.

Підкреслено, що для теоретичного обґрунтування здійсненого автором дослідження особливе значення мали дюркгеймівська концепція аномії та його теорія соціальної солідарності, оскільки сучасне українське суспільство – це аномічне суспільство, де гостро відчувається дефіцит злагоди та згуртованості. За цих умов важливе (якщо не визначальне) місце серед чинників, які б сприяли соціальній солідарності, посідає виховання, яке має прищеплювати цінності та норми, які б інтегрували суспільство, а не роз’єднували його.

Доведено, що трансформаційні процеси в українському суспільстві, обумовлені нею аномія, індивідуалізація суспільної свідомості, суттєві зміни в освітній системі, зокрема актуалізація суб'єкт-суб'єктних відносин між головними учасниками навчально-виховного процесу у вищій школі тощо роблять недостатніми теоретичні обґрунтування досліджуваної проблеми лише за допомогою концепції Е. Дюркгейма. Попри значної евристичної спроможності цієї концепції, вона не в змозі повністю забезпечити наукове пояснення процесів, які сьогодні відбуваються у системі виховання майбутніх фахівців.

У пошуках додаткових теоретичних концептів, які б розкривали сутність та механізми виховання у нових соціокультурних умовах, у роботі акцентовано увагу на соціологічній теорії відомого німецького дослідника, автора “критичної теорії соціалізації” Ю. Хабермаса, зокрема на його концепціях “життєвого світу” та “комунікативної дії”. Проаналізовано основні положення цих концепцій, у тому числі уявлення Хабермаса про еволюцію “життєвого світу”, яка призвела до диференціації, виокремлення трьох відносно незалежних сфер: об'єктивного, соціального та суб'єктивного світів, а також до раціоналізації соціальної дії та до змін її типології.

Особливу увагу серед виокремлених Хабермасом ідеальних типів соціальної дії приділено концепту комунікативної дії, метою якої є вільна згода учасників для досягнення спільних результатів у певній ситуації. Підкреслено, що прищеплення вмінь та навичок комунікативної дії вихованцям вищої школи сприятиме не лише їх особистісному розвитку, зокрема набуттю якостей діалогічної особистості, а й суттєво позначиться на характеристиках сучасного суспільства в цілому, забезпечить становлення відносин взаєморозуміння та згоди між різними суб'єктами соціального. Останнє, за Хабермасом, досягається, також, завдяки непримусовій соціалізації, яка стає можливою у результаті невикривленої комунікації, комунікативної взаємодії особистості з соціальним середовищем; усвідомлення як особистістю, так і суспільством необхідності всебічного розвитку здібностей та потенцій людини. У роботі зазначено, що за сучасних умов саме невикривлена, непримусова, вільна комунікація має складати сутність виховного процесу, у тому числі в умовах вищої школи. На основі аналізу головних положень теорії Хабермаса процес вузівського виховання особистості у нових соціокультурних умовах визначено автором як комунікативну дію, тобто таку взаємодію його основних суб'єктів, яка передбачає координацію, узгодження їх цілей та завдань у досягненні спільного результату – формуванні вільної, діалогічної та відповідальної особистості майбутнього фахівця. Виходячи з цього, визначено також поняття “виховні практики” та “система виховної роботи”. Під виховними практиками автор розуміє конкретні форми комунікативної взаємодії між учасниками виховного процесу, які спрямовані на формування вмінь та навичок особистості як суб'єкта професійної, правової, політичної, громадської тощо сфер життєдіяльності суспільства. Під системою виховної роботи ВНЗ – сукупність узгоджених між собою виховних практик, поширених у вищих навчальних

зкладах та спрямованих на досягнення головної мети сучасної вищої школи – формування майбутнього фахівця як справжнього інтелігента: високоморальної людини, професіонала та громадянина.

У роботі підкреслено, що в умовах соціокультурної трансформації, зокрема інституціоналізації нових форм соціалізації та виховання, змінюються не лише характеристики тих, кого виховують, але й тих, хто виховує. Це обумовлено значними змінами у життєвому світі “вихователів” та “вихованців”, а саме – у їх побуті, соціальних мережах, ціннісно-нормативних преференціях.

У заключній частині теоретико-методологічного розділу проаналізовано співвідношення понять “соціалізація”, “освіта”, “виховання”. Зазначено, що між цими поняттями неможливо встановити відповідність на зразок “загальне-часткове”, оскільки у цьому випадку має місце перетинання обсягу їх змісту: виховання як невід’ємна складова процесу соціалізації водночас є важливим завданням системи освіти. Підкреслено, що за сучасних умов, коли виховання, як і соціалізація в цілому, стає двостороннім процесом, суттєво змінюються функції “вихователів”, які повинні опанувати нову мову сучасного світу – мову комунікації. Наголошено, що комунікація у її хабермасівському розумінні надає можливість її учасникам відчутти ситуацію свободи – відповідальності, наявності чи відсутності прав, набутти досвід розуміння та узгодженості норм взаємодії суб’єктів виховного процесу, опанування навичками критичного мислення, здатності до емпатії тощо.

Доводиться, що невикривлена комунікація, комунікативна дія як сутність процесу виховання у сучасному світі, у тому числі та перш за все в умовах вищої освіти, сприяє формуванню громадянських якостей майбутніх фахівців, формуванню їх здатності брати участь у життєдіяльності демократичного співтовариства.

У другому розділі роботи – “Життєвий світ сучасного студентства: стан та особливості прояву в нових соціокультурних умовах” – виділені та проаналізовані деякі суттєві тенденції, які свідчать про трансформацію життєвого світу сучасного українського студентства, що, на думку автора, зумовлює необхідність нової концептуалізації виховної роботи у вищих навчальних закладах та її втілення у практику навчально-виховного процесу у вітчизняних ВНЗ.

У першому підрозділі другого розділу – “Ціннісні уподобання та мотивація діяльності студентської молоді як визначальна складова її суб’єктивного світу” – проаналізовано головні характеристики та соціальний статус студентства, сформульовано авторське визначення цієї соціальної групи, згідно з яким студентство – це специфічна соціально-демографічна та соціально-професійна група з певним суспільним становищем, роллю та статусом, члени якої навчаються у вищих навчальних закладах та відрізняються спільністю інтересів, субкультурою, образом життя та віковою однорідністю.

На основі аналізу результатів соціологічного дослідження, здійсненого фахівцями Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, розкрито зміни у змісті основних елементів суб'єктивного світу студентської молоді як важливої складової її життєвого світу.

Перш за все проаналізовано динамічні характеристики ціннісних преференцій українського студентства, підкреслено, що саме ці феномени свідомості найтісніше пов'язані зі сферою потреб людини, а, отже, безпосередньо стосуються мотивів активності індивіда, в тому числі в комунікативній сфері.

Підкреслено, що емпіричні дослідження свідчать про амбівалентність ціннісної свідомості студентства, у структурі якої представлені як традиційні, так і модерністські та постматеріалістичні (постмодерністські) аксіофеномени, зокрема до ціннісного ядра майбутніх фахівців увійшли такі цінності, як “здоров'я”, “сімейне благополуччя”, “економічна незалежність”, “особиста свобода” та “гарні стосунки з людьми”. Зазначено, що в процесі організації виховної роботи у ВНЗ необхідно враховувати реалії ціннісного світу студентів, приділяючи особливу увагу підвищенню значущості цінностей, які посідають останні місця у ціннісній ієрархії майбутніх фахівців: “участь у громадському житті, у розв'язанні суспільних проблем”, “залучення до літератури та мистецтва”, “можливість приносити користь суспільству”.

Виявлено, що тенденції модернізації та “приватизації” ціннісної свідомості студентства позначаються й на його орієнтаціях на якості, що необхідні сучасному фахівцю; водночас реальний стан розвитку цих якостей (за самооцінкою студентів) свідчить про дефіцит саме модерністських інструментальних цінностей (рішучість, заповзятість, готовність до ризику”).

У результаті дослідження моральних домінант сучасного студентства як найважливішої характеристики його суб'єктивного світу виявлено певне переваження у свідомості майбутніх фахівців старозавітної формули соціальної взаємодії, яка не припускає компромісів, налаштовує людину на агресивність.

З огляду на це, а також на низький рівень розвитку громадянських якостей майбутніх фахівців, акцентовано увагу на необхідності поширення виховних практик, які б сприяли становленню громадянськості та моральних імперативів студентської молоді.

Підкреслено, що орієнтації студентства на цінності досягнення знайшли своє відображення в уявленнях майбутніх фахівців про чинники життєвого успіху, серед яких найважливішими є власний інтелект та здібності.

Зазначено, що модерністський ціннісний дискурс притаманний мотивації навчальної та наукової роботи студентів, що виявляється у їх прагненні краще підготуватися до майбутньої діяльності, бажанні забезпечити собі професійну кар'єру.

Значна увага в роботі приділена аналізу мотивів та реальної структури форми дозвілля у діяльності студентства. Виявлено, що остання перш за все реалізує рекреативні та розважальні функції, засновуючись на пасивних формах дозвілля.

Проаналізовано емоційну складову суб'єктивного світу студентства, яка характеризується поширенням тривожних настроїв серед значної частини майбутніх фахівців, що обумовлено їх матеріальним становищем та невизначеністю перспектив працевлаштування. Це позначається й на оцінках студентів успішності власного життя: тільки кожен п'ятий респондент підкреслив, що його життя цілком успішне. Зазначено, що незадоволеність життям є одним із найважливіших чинників емігрантських настроїв студентства, яке сподівається, що за кордоном зможе поліпшити своє матеріальне становище та, головне, самореалізуватися. Наведено дані кореляційного аналізу, які свідчать про зв'язок між емігрантськими настроями та громадянською і національною ідентифікацією студентства. У цьому контексті підкреслено необхідність поліпшення громадянсько-патріотичного виховання майбутніх фахівців.

Другий підрозділ – “Матеріально-побутові умови життя та соціальний статус батьків як стартовий капітал майбутніх фахівців” – присвячено дослідженню деяких елементів об'єктивної складової життєвого світу особистості, а саме: матеріального становища сучасного студентства, побутових умов його життя, а також соціокультурного ресурсу сім'ї – освітнього та соціального статусу батьків.

Зазначено, що за даними провідних соціологів досліджень, більшість сучасного студентства належить до забезпечених верств населення (60% опитаних в цілому по вузах України, 52% харківських студентів). Найбільш високий матеріальний рівень притаманний студентам, які навчаються за контрактом у державних ВНЗ. Наведено дані кореляційного аналізу, які свідчать про зв'язок матеріального становища студентів з їх додатковою зайнятістю (підробітком): найбільше тих, хто підробляє, серед забезпечених студентів, водночас серед тих, хто відніс себе до “злидарів”, близько половини ніколи не підробляє.

Проаналізовано житлово-побутові умови життя сучасного студентства; виявлено, що більшість студентів (58% в цілому по масиву опитаних) проживає з батьками та родичами, решта – у гуртожитку (23%), на квартирі, яку знімають (13%), 7% респондентів мають власне житло. Зафіксовано, що економічна активність вище у студентів, які проживають із батьками та мають власне житло. Серед мешканців гуртожитків значна частина студентів (41%) ніколи не підробляє, що, на думку автора, повинно враховуватись у вузівській виховній роботі, у тому числі безпосередньо у гуртожитках.

Підкреслено, що на формування особистості значний вплив здійснює такий чинник, як місце проживання, що виявляється у відмінностях стартового культурного капіталу мешканців великих обласних центрів, селищ міського типу, райцентрів, сіл тощо. Як в цілому по Україні, так

і серед харківського студентства переважають колишні мешканці малих міст та сіл, що потребує цілеспрямованих зусиль щодо подолання певних вад у соціокультурному розвитку майбутніх фахівців, спричинених таким об'єктивним чинником, як місце проживання.

Зазначено, що важливим стартовим капіталом вихованців вищої школи є освіта та соціальний статус їх батьків. Виявлено, що більшість українських студентів – дітей інтелігенції успадковує освітній статус своїх батьків. Підкреслено, що попри низьких оцінок студентами родинного впливу на їх рішення щодо вступу до ВНЗ, продовження навчання в аспірантурі тощо, майже половина опитаних у розв'язанні питань працевлаштування розраховує на батьків.

Зроблено висновок, що такі об'єктивні чинники, як матеріальне становище, житлово-побутові умови, соціальне походження, освітній та соціальний статус батьків зумовлюють численні характеристики життєвого світу майбутніх фахівців.

Підкреслено, що, оскільки до сучасного ВНЗ приходять діти не лише освічених, але й добре забезпечених батьків, за певних умов вища школа може перетворитися з каналу соціальної мобільності в канал закріплення соціальної диференціації та поляризації. Наголошено, що у цьому контексті особливої значущості набуває система вузівського виховання, яка повинна пом'якшити можливе загострення суспільних протиріч, впливаючи на ціннісний світ майбутніх фахівців, їх моральні пріоритети тощо.

У третьому підрозділі другого розділу – “Комунікативні практики як соціальна складова життєвого світу учасників вузівського навчально-виховного процесу” – проаналізовано такі складові соціального світу сучасного студентства, як характер взаємодії між студентами та викладачами, стиль взаємовідносин між педагогічним колективом, адміністрацією ВНЗ та студентством, домінуюче у ВНЗ ставлення до своїх студентів, оцінки останніми педагогічної майстерності викладачів ВНЗ, використання ними різноманітних форм навчання та контролю знань майбутніх фахівців тощо.

Зазначено, що, за оцінками студентів, більшості викладачів української вищої школи перш за все властиві якості, що свідчать про їх наслідування принципам традиційної педагогіки з її методами примушення й ретрансляції знань. Елементи “педагогіки партнерства”, орієнтованої на співпрацю викладачів і студентів у навчальному процесі, тобто на комунікативну дію, лише на думку третини опитаних, притаманні діяльності більшості їх викладачів.

Наголошено, що така ж тенденція характерна для оцінок студентів частоти використання активних форм навчання, що сприяють розвитку їх діалогічних якостей: вони використовуються головним чином епізодично. При цьому найменшою мірою у навчальному процесі застосовуються комп'ютерно-інформаційні технології. Підкреслено, що розвиток та подальше застосування сучасних освітніх форм повинні здійснюватись у контексті нової парадигми вищої освіти –

“парадигми навчання” (на противагу поширеної у вітчизняних ВНЗ “парадигми викладання”), яку автор розглядає як важливий крок до комунікативної взаємодії між студентами та викладачами.

Головну увагу у підрозділі зосереджено на оцінках студентами стилю та характеру взаємовідносин із викладачами. Зазначено, що згідно з цими оцінками поважне, доброзичливе ставлення до студентів є узвичаєним у більшості українських ВНЗ. Разом із тим кожен десятий з опитаних дотримується протилежної думки.

Підкреслено, що оцінка такої характеристики стилю взаємовідносин у ВНЗ, як інтерес до життя студентів, їх проблем, готовність до контактів із ними у позанавчальний час розділила респондентів на дві рівні за чисельністю групи: 42% зазначають, що це характерно для їх ВНЗ, стільки ж дають діаметрально протилежну оцінку. Зазначено, що приблизно кожний четвертий опитаний вважає, що адміністрація та викладачі не схильні прислухатися до пропозицій, побажань студентів, разом із ними виробляти рішення, що влаштовують обидві сторони. Водночас підкреслено, що, за оцінкою студентів, у вітчизняних ВНЗ переважає ліберальний стиль стосунків між усіма суб’єктами навчально-виховного процесу. Проте тяжіння до авторитарного стилю зазначила приблизно одна чверть опитаних.

Виявлено, що незадоволеність студентів стосунками з викладачами та адміністрацією також позначається на їх оцінках якості освіти, яку вони отримують. Так, лише 15% опитаних повністю задоволені рівнем своєї освіти. При цьому, вони сподіваються, що навчання у ВНЗ дозволить їм сформувати вміння самостійно поповнювати знання, навички спілкування, встановлення контактів із людьми, забезпечить високий рівень загальнотеоретичної фахової підготовки.

Підкреслено, що аналіз результатів емпіричного дослідження підтвердив гіпотезу про взаємозв’язок між оцінкою якості викладання та рівнем задоволеності освітою, що одержується.

У висновках до другого розділу зазначено, що здійснений автором аналіз емпіричної інформації свідчить про те, що життєвий світ сучасного студентства у всіх його складових суттєво відрізняється від характеристик життєвого світу попередніх поколінь вузівської молоді. Підкреслено, що зрушення у ціннісних орієнтаціях майбутніх фахівців, об’єктивних умов їх життєдіяльності, взаємодії з викладачами та вузівською адміністрацією потребують кардинальної перебудови виховної роботи у сучасній вищій школі.

У третьому розділі **“Інноваційні підходи до виховної роботи в українській вищій школі”** на основі дослідження виховних практик у вітчизняних ВНЗ проаналізовано ступінь реалізації виховного потенціалу вищої школи, протиріччя, притаманні вузівському виховному процесу, а також шляхи підвищення ефективності комунікативної взаємодії учасників цього процесу, що дозволило автору запропонувати власну концепцію вузівської системи виховної роботи в нових соціокультурних умовах.

У першому підрозділі третього розділу – “Системний аналіз здійснення виховної роботи в умовах безперервної освіти” – аргументовано застосування системного підходу до аналізу виховного процесу у сучасній вищій школі; підкреслено, що ефективна реалізація цілей та завдань виховання може здійснюватися лише за умов комплексного та цілісного підходу до його організації. Зазначено, що тільки у системній взаємодії в межах освітнього простору соціальні суб’єкти можуть самореалізуватися як особистості. Обґрунтовано думку про те, що при аналізі системи виховної роботи необхідно виходити з розуміння системи як певної впорядкованої сукупності елементів, взаємопов’язаних між собою принципами, що, у свою чергу, утворюють систему та забезпечують єдність дій у процесі реалізації головної мети та завдань виховання. Підкреслено, що за умов безперервної освіти стратегічною метою системи виховання у сучасному ВНЗ є підготовка професійно й культурно орієнтованої особистості, яка відрізняється здатністю до професійної, інтелектуальної та соціальної творчості, усвідомленням необхідності навчання та самовдосконалення протягом усього життя.

Визначено структуру, мету та основні завдання безперервної освіти, яка розглядається як унікальний механізм виховання людини й суспільства в інформаційну епоху.

Сформульовано триєдине завдання системи вузівського виховання в умовах безперервної освіти, а саме:

- 1) створення відповідного культурно-освітнього середовища, здатного забезпечити lifelong education;
- 2) формування кадрового потенціалу, створення та вдосконалення системи виховання вихователів;
- 3) розробка теоретичних засад та практичних заходів, що забезпечують наступність усіх суб’єктів навчально-виховного процесу в досягненні цілей сучасної системи освіти.

У роботі виокремлено головні принципи виховання: суб’єкт-суб’єктний характер взаємодії між викладачами та студентами як основа педагогіки партнерства; єдність зусиль школи, у тому числі вищої, сім’ї та громадськості; визнання самоцінності особистості у визначенні цілей її виховання; індивідуальний підхід як підтримка морального становлення особистості; єдність поваги та довіри до особистості й вимогливості до неї; єдність свободи вибору й відповідальності особистості; єдність прав і обов’язків особистості; виховання як стимулювання внутрішнього життя особистості, формування її життєвого світу.

Автором визначено функціональні характеристики системи виховання, зокрема функції формування культури особистості – соціалізаційну, адаптаційну, нормативну, ціннісну, інтегративну тощо. Серед основних напрямків виховної діяльності ВНЗ виокремлено такі, як формування світогляду та ціннісної свідомості особистості; демократизація виховання, заснована на принципах педагогіки партнерства; формування духовності майбутніх фахівців; становлення їх

культурної та історичної пам'яті; формування патріотизму, толерантності, індивідуальності, конкурентоспроможності; самостійності; цілеспрямованості тощо.

Значну увагу в роботі приділено проблемам управління підсистемою виховної роботи в системі функціонування ВНЗ. Підкреслено, що особливістю управління в сучасних умовах є забезпечення єдності вимог до організації та здійснення виховного впливу на всіх щаблях освіти й у всіх освітніх структурах; інтеграція компонентів (елементів) виховання в цілісну систему та послідовний її розвиток. Важливим моментом тут виступає розробка єдиної управлінської стратегії по вертикалі та горизонталі, орієнтованої на пріоритети гуманістичного виховання.

У підрозділі проаналізовано особливості Харківського регіону як одного із потужних вузівських центрів Східної Європи, де функціонує 41 ВНЗ III–IV рівнів акредитації, навчається 230 тисяч студентів (тобто кожний дев'ятий студент України), працює понад 900 докторів, 5 тис. кандидатів наук; охарактеризовано різноманітні виховні практики провідних харківських ВНЗ.

У другому підрозділі третього розділу “Особливості організації виховної роботи в інтегрованому навчальному комплексі” зазначено, що безперервність в освіті означає втілення ідеї системи, яка самоорганізується та саморозвивається; у сфері виховної роботи це означає неминучий “крен” у бік самостійності й самовиховання.

У цьому контексті автор акцентував увагу на тому, що однією з важливих рис суспільної трансформації, яку переживає Україна, є процес інтенсивного інституціонального формоутворення, генерування нових інституціональних варіантів упорядкування соціального життя. Цьому процесу сприяє взаємний обмін генетичною інформацією між раніше ізольованими інститутами, що сприяє розширенню вибору варіантів інституціональної організації в умовах нових технологічних можливостей. У зв'язку із цим модель безперервної освіти розглянуто у роботі як своєрідний і важливий крок на шляху формування нових освітніх інститутів суспільства.

Підкреслено, що реалізація моделі безперервної освіти веде до створення комплексних освітніх структур, перш за все, на базі провідних приватних навчальних закладів, зокрема у Харківському регіоні. У роботі проаналізовано діяльність Харківського гуманітарного університету “Народна українська академія” як інтегрованого навчального комплексу, у структуру якого увійшли: дитяча школа раннього розвитку (ДШРР); загальноосвітня спеціалізована економіко-правова школа з поглибленим вивченням іноземної мови (СЕПШ); гуманітарний університет (ХГУ) з аспірантурою й докторантурою та інститут додаткової освіти.

Зазначено, що ХГУ “НУА” як експериментальний майданчик Міністерства освіти і науки України для відпрацювання моделі безперервної гуманітарної освіти діє відповідно до довгострокової концепції розвитку та супутніх програм, які її доповнюють: “Кадри”, “Здоров'я”, “Робота з обдарованими учнями та студентами”, “Інформатизація та комп'ютеризація” тощо. Виховна робота – іманентна складова всіх програм, вона будується відповідно до спеціально

розробленої Концепції виховної роботи у ВНЗ Харківського регіону.

У роботі виокремлено переваги виховного впливу в умовах інтегрованого навчального комплексу, серед них такі, як наявність умов для реалізації моделі безперервної освіти; можливість реально забезпечити наступність і єдність мети, підходів і вимог до організації навчально-виховного процесу; індивідуальний підхід, урахування статево-вікових і особистісних особливостей кожного учасника освітнього процесу; зменшення стрес-факторів при переході учня або студента з одного освітнього щабля на інший; забезпечення процесу формування та розвитку особистості в різновіковому колективі; можливість фіксувати ефективність і якість освітнього процесу та вносити своєчасні корективи; наявність умов для реалізації великомасштабних навчальних, творчих, науково-дослідних проєктів і програм, для здійснення яких потрібні тривалі часові періоди; забезпечення можливості для створення педагогічного колективу, який має умови для реалізації творчих планів у межах загальної об'єднуючої концепції; можливість об'єднати зусилля (на досить тривалий, відносно традиційних освітніх моделей, строк) усіх суб'єктів освітньо-виховного процесу для створення специфічного соціального середовища, досягнення загальної мети й завдань – формування особистості, здатної повноцінно жити і творити в сучасних умовах.

Серед чинників, що заважають ефективній діяльності освітнього комплексу, автор визначає високу затратність культуроцентричної освітньої моделі та забезпечення функціонування комплексу в сьогодишніх соціально-економічних умовах; складнощі та специфічні процеси, що супроводжують формування учнівських і студентських колективів; неспроможність традиційно підготовлених педкадрів працювати в умовах такого комплексу; затягування (порівняно з традиційними моделями) процесу дорослішання, оскільки на “стику” школа – ВНЗ йде певне вгасання навчальної мотивації через відсутність необхідності готуватися до вступу у ВНЗ; різна соціальна ідентичність у дітей із малозабезпечених і забезпечених сімей, що помітно диференціює та диверсифікує завдання й методи виховного впливу тощо.

У роботі на прикладі діяльності ХГУ “НУА” детально проаналізовано особливості організації виховної роботи в умовах інтегрованого навчального комплексу, які, на думку автора, полягають, по-перше, у створенні можливостей для розв’язання завдань виховного характеру в межах досить тривалого часового інтервалу, що дозволяє глибоко відстежувати процеси, які відбуваються, аналізувати їх і вносити необхідні корективи; По-друге, – можливостей максимально враховувати і “вплітати” в освітньо-виховний процес сучасні тенденції та вимоги, запропоновані й освітнім співтовариством, і самим життям (наприклад, тенденції інтернаціоналізації, глобалізації, комп’ютеризації, безперервності освіти та ін.). При цьому таке “вплітання” відбувається не спонтанно, уривками, а системно, від простого до складного з урахуванням вікової відповідності й особистісних особливостей учнів, студентів; по-третє, у

можливості задіяти широке коло викладачів і співробітників, які, працюючи в межах інтегрованих кафедр, здійснюючи спільні проекти та програми, мають унікальні можливості: а) безпосередньо контактувати один з одним, не натикаючись на “розриви”, що існують при традиційній системі (дошкільна система відділена від загальноосвітньої, “старша” школа відірвана від вузівських критеріїв, вимог, норм); б) відстежувати результати своєї діяльності протягом тривалого часу (в ідеалі – 15–20 років і більше); по-четверте, у можливості створення мікроклімату, соціального середовища й атмосфери, знаходячись у яких учні та студенти ефективніше й глибше сприймають ідеологію та принципи, що сповідує й транслює конкретний навчальний заклад.

Автор доводить, що концепцію освітньо-виховної роботи в інтегрованому навчальному комплексі, яким, безумовно, є НУА, перш за все спрямовано на формування особистості, якості якої відповідали б вимогам часу. Зазначено, що за сучасних умов становлення такої особистості можливе завдяки впровадженню нової освітньої парадигми – “парадигми навчання”, яка передбачає особистісно орієнтоване навчання, спрямоване на розвиток діяльності студента, яка допоможе йому не лише взаємодіяти зі світом культурних цінностей, але й сприятиме розвитку своєї суб’єктності. Особистісно орієнтоване навчання може здійснюватися на основі гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу, що передбачає організацію безперервного процесу навчання, збагачення його змісту гуманітарною складовою, застосування міждисциплінарного, інтегративного підходу, принципу індивідуалізації навчання, використання нетрадиційних форм навчання тощо. Упровадження ідей гуманізації та гуманітаризації в навчальний процес можливе тільки в ході комунікативної взаємодії викладача зі студентами, студентів між собою, а також у результаті самостійної навчальної діяльності студентів.

З огляду на результати здійсненого дослідження, у роботі визначено негативні моменти: невідповідність викладачів (психологічна, педагогічна, філософська, комп’ютерна та ін.) до розв’язання нових завдань у процесі навчання; використання в навчальній діяльності застарілих методів і технологій; відсутність нових програм, підручників, посібників; несформованість мотиваційної бази у студентської молоді.

Водночас автором сформульовано низку методологічних умов запровадження “парадигми навчання”: включення до навчальних планів інтегративних курсів, які б сприяли розвитку міждисциплінарних зв’язків; застосування в процесі навчання креативних методів педагогіки; сполучення інноваційних і традиційних форм (кращих зразків) навчання; збільшення в структурі навчання часу на самостійну роботу; поєднання індивідуальних і колективних форм роботи в навчальному процесі; створення умов для рефлексії; зміна ролі викладача, перетворення його на тьютора, на провідника у світ культури; створення нового типу відносин (суб’єкт-суб’єктних) між викладачем і студентом, узвичаєння комунікативної взаємодії між ними; створення домашньої, сімейної атмосфери в навчальному закладі, перетворення педагогічного колективу в колектив

однодумців, усі члени якого працюють на досягнення головної освітньої мети, яка є прийнятною для всіх учасників навчально-виховного процесу.

Проаналізовано традиційні та інноваційні форми навчально-виховної роботи, застосовані у ХГУ “НУА” щодо їх відповідності сформульованим вимогам.

У висновках до підрозділу підкреслено, що за сучасних умов виховна спрямованість навчального процесу перетворюється у важливий чинник формування особистості; виховання як комунікативна взаємодія між суб’єктами освіти стає одним із пріоритетних напрямків навчання, особлива роль у досягненні такої взаємодії належить особистості викладача.

У третьому підрозділі третього розділу “Деякі протиріччя реалізації виховного потенціалу ВНЗ та можливості їх подолання” акцентовано увагу на проблемах реалізації вузівського виховного потенціалу, який, на думку автора, являє собою сукупність ресурсів (педагогічні кадри, якість освітнього середовища, накопичений досвід виховної роботи тощо), сконцентрованих у ВНЗ.

Виходячи з цього, виховний потенціал визначено як здатність виховної системи ВНЗ на тому чи іншому етапі свого розвитку, у конкретних просторі і часі, реалізувати можливості, які знаходяться у її ресурсах для досягнення спільної мети виховання, його завдань та реалізації принципів.

Зазначено, що реалізація виховного потенціалу сучасних ВНЗ стикається з низкою протиріч, які неможливо не враховувати у практичній виховній діяльності.

Перша група протиріч, на думку автора, пов’язана з тим, що за умов трансформаційних змін середовище суспільного існування наповнилося рисами жорсткості й агресивного індивідуалізму. Це призвело до значних втрат ціннісного ядра українського соціуму, проте адекватних альтернатив, які б могли стабілізувати суспільну свідомість та стати стрижнем розвитку суспільства в цілому, не знайдено.

Зазначено, що поліфункціональна діяльність сучасних ВНЗ провокує ще одне протиріччя, яке полягає у неоднозначному сприйнятті базових функцій ВНЗ та впливу такого сприйняття на ставлення до виховної складової в сучасному освітньому середовищі.

Підкреслено, що розв’язання базового протиріччя – між жорстким соціальним середовищем та потребою у формуванні загальнолюдських цінностей стикається у сучасному ВНЗ з труднощами, які пов’язані саме з позиціонуванням виховання у системі соціальних взаємодій у вищому навчальному закладі.

Аргументовано, що інша група протиріч, яка відображає проблеми реалізації виховного потенціалу ВНЗ, пов’язана з відсутністю системності, наступності та комплексного підходу до виховної роботи. Сприйняття суб’єктами освітнього простору один одного лише з професійної позиції гальмує ті позитивні тенденції формування комунікативної взаємодії, які б могли мати

місце за умов системного підходу до виховної діяльності.

На підставі аналізу даних емпіричного дослідження зазначено, що проблемою є також та обставина, що різні структурні елементи системи виховання у ВНЗ підпорядковують свою діяльність різним цілям та спираються при цьому на різні принципи. Це призводить до “відірваності” суб’єктів виховної взаємодії один від одного, а отже, до зменшення можливостей її перетворення у комунікативну взаємодію.

Підкреслено, що зазначені протиріччя можуть стосуватися трьох базових компонентів свідомості суб’єктів виховного впливу – когнітивного компоненту, компоненту оцінки та вольового компоненту. З огляду на аналіз даних соціологічного дослідження, здійсненого за участю автора, доведено, що для реалізації комплексного підходу та системності у вихованні його організатори мають забезпечити високий рівень інформованості суб’єктів освітнього процесу, можливість оцінки тих форм і методів, які використовує ВНЗ у своїй виховній практиці, та реальну участь студентів у цих формах.

Виокремлено групу протиріч, що пов’язані з відсутністю кадрів, які спроможні проводити виховну роботу відповідно до сучасних вимог. Проблема полягає у тому, що більшість педагогічних кадрів не мають відповідної системної підготовки з виконання виховних функцій за нових умов функціонування суспільства та нових потреб, які формуються сьогодні у суб’єктів освітнього процесу. Проблема посилюється тим, що ті, хто залучені сьогодні у ВНЗ до організації виховної роботи, практично не мають можливості перепідготовки та підвищення своєї кваліфікації.

Зазначено, що перші спроби розв’язання цього протиріччя не мають системного (на рівні системи освіти в цілому) характеру, а здійснюються на рівні окремих ВНЗ, наприклад, таких, як ХГУ “НУА”.

Підкреслено, що проблеми перетинаються з ще одним вагомим протиріччям – між потребами організації виховної роботи у ВНЗ на принципах педагогіки партнерства, комунікативної дії та консерватизмом свідомості суб’єктів освітнього процесу. В основі цього протиріччя лежить менталітет та традиції тоталітарного суспільства, які детермінують сприйняття виховання як суб’єкт-об’єктних відносин.

Зроблено висновок про те, що важливим чинником подолання цього протиріччя є створення та функціонування студентських громадських організацій, перш за все органів студентського самоврядування.

Доведено, що на процес відновлення виховної роботи у ВНЗ здійснюють значний вплив соціальний, економічний, політичний та технологічний чинники.

Підкреслено, що подоланню протиріч у реалізації виховного потенціалу ВНЗ сприятиме застосування інноваційних підходів та технологій у процес виховання майбутнього фахівця,

зокрема модульного підходу. Згідно з останнім виховна система включає декілька модулів: базовий, вузівський, визначений специфікою ВНЗ, та рекреативний, що включає сферу дозвілля, соціальні ініціативи студентів тощо. Особливу увагу в роботі приділено аналізу рекреативного модуля, зокрема досвіду організації різних форм дозвілля у вихованні у ВНЗ Харківського регіону. Підкреслено, що ці форми не тільки сприяють реалізації виховного потенціалу ВНЗ, але й суттєво зміцнюють його, поліпшуючи вузівське соціокультурне середовище.

У четвертому підрозділі третього розділу дисертації “Шляхи підвищення ефективності комунікативної взаємодії суб’єктів навчально-виховного процесу” акцентовано увагу на понятті та феноменах соціокультурного освітнього середовища, яке визначено як певну сукупність духовних та матеріальних умов, у яких формується й розвивається особистість. Це дозволяє створити “ситуацію виховання”, яка навіть без активної участі суб’єктів освітнього процесу здійснюватиме виховний вплив. Середовище діалектично поєднане з кожною особистістю, вони розвиваються паралельно й водночас розвивають одне одного, змінюючи риси, форми, а часом і базові характеристики одне одного. Така діалектична взаємодія надає процесу взаємовідносин соціокультурного середовища та суб’єктів освітнього процесу гнучкості, адаптивності, творчого характеру, що дозволяє найбільш повно реалізовувати у процесі формування особистості в системі освіти принцип відповідності й гармонізації соціальних та індивідуальних потреб, а процесу вузівського виховання набувати рис комунікативної дії.

Зазначено, що наявність такого елемента вузівського середовища, як корпоративна культура, стає одним із найважливіших чинників стабільності вузівського середовища та його базових характеристик, що, у свою чергу, дозволяє здійснювати всередині нього систематичний і комплексний виховний вплив на особистість, який найбільш активно виявляється на регіональному рівні. Дослідження, проведені в цьому напрямку, демонструють, що, наприклад, освітнє середовище Харківського регіону відрізняється сполученням професійно орієнтованих і особистісно розвиваючих складових.

Підкреслено, що важливу роль у конструюванні соціокультурного освітнього середовища відіграє комунікативна взаємодія між основними суб’єктами освітнього процесу у ВНЗ. Доведено, що сприйняття виховання як комунікативної взаємодії висуває певні вимоги до всіх суб’єктів навчально-виховного процесу, змінює ідеальний образ викладача, уявлення про форми й методи його взаємодії зі студентами, про їх базові характеристики. Акцентовано увагу на тому, що основним виховним механізмом, у якому найбільш повно виявилися зазначені тенденції, є педагогіка партнерства як процес суб’єкт-суб’єктної взаємодії учня та вчителя, що характеризується несуперечливим уявленням про цілі, форми й методи цієї взаємодії, тобто йдеться про комунікативну взаємодію у її хабермасівському розумінні.

На підставі аналізу результатів соціологічного дослідження виявлено, що на сьогоднішній день як у студентів, так і у викладачів не сформована потреба у такій взаємодії, не окреслені її контури. Зазначено, що домінуючими напрямками, за якими студенти готові сьогодні взаємодіяти з викладачами, є навчальна і науково-дослідна робота, найменше студенти схильні спілкуватися з викладачами з питань позааудиторної роботи, їх особистих проблем та виховної роботи, що значно знижує потенціал комунікативної взаємодії.

Доведено, що незважаючи на багатовимірні можливості педагогіки партнерства, існують значні практичні проблеми, пов'язані з її впровадженням, які обумовлені як загальними тенденціями розвитку суспільства, так і тими кроками, що були зроблені в системі освіти України в цілому й в окремих ВНЗ, зокрема. Насамперед, це проблеми, пов'язані з відсутністю концепції виховної роботи; проблеми, пов'язані із опорним навчанням, домінантою якого є власна відповідальність студентів за результати своєї праці; проблеми організації спільної творчої роботи студентів та викладачів, а також проблеми партнерських відносин, комунікативної взаємодії між викладачами.

Зроблено висновок про те, що процес упровадження педагогіки партнерства раціонально було б поділити на етапи або рівні, кожному з яких відповідав би той або інший ступінь розвиненості окремих елементів педагогіки партнерства. Підкреслено, що саме у зв'язку з цим слід будувати програми конкретних виховних практик у сучасному ВНЗ.

У висновках дисертації підбито підсумки розробки комунікативної концепції виховання, узагальнено результати емпіричних досліджень із застосуванням положень цієї концепції, визначено провідні тенденції становлення системи виховної роботи у сучасній вищій школі як комунікативної взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Підкреслено обґрунтованість соціологічного вивчення виховання у контексті сучасних соціалізаційних практик.

Зазначено, що застосування розробленої автором комунікативної концепції виховання до аналізу виховних практик вітчизняної вищої школи довело її евристичні можливості. Зроблено висновок, що прищеплення вмінь та навичок комунікативної дії вихованцям вищої школи не лише сприятиме їх особистісному розвитку, зокрема набуттю якостей діалогічної особистості, а й суттєво позначиться на характеристиках сучасного суспільства в цілому, забезпечить становлення стосунків взаєморозуміння та згоди між різними суб'єктами соціального середовища.

Доведено, що за сучасних умов сутність виховного процесу, у тому числі в умовах ВНЗ, має становити невикривлена, непримусова, вільна комунікація.

Підкреслено, що в умовах соціокультурної трансформації, зокрема інституціоналізації нових форм соціалізації та виховання, змінюються не лише характеристики тих, кого виховують, але й тих, хто виховує. Окрім іншого, це обумовлено значними змінами у життєвому світі

“вихователів” та “вихованців”, а саме – у їх побуті, соціальних мережах, ціннісно-нормативних преференціях.

Зазначено, що аналіз результатів соціологічних досліджень довів, що саме трансформація життєвого світу сучасного українського студентства та вузівських викладачів зумовлює необхідність нової концептуалізації виховної роботи та її втілення у практику навчально-виховного процесу у вітчизняних ВНЗ.

На підставі аналізу емпіричної інформації зроблено висновок, що життєвий світ сучасного студентства у всіх його складових суттєво відрізняється від характеристик життєвого світу попередніх поколінь вузівської молоді. З огляду на зрушення у ціннісних орієнтаціях майбутніх фахівців, об'єктивних умовах їх життєдіяльності, взаємодії з викладачами та вузівською адміністрацією запропоновано шляхи кардинальної перебудови виховної роботи у сучасній вищій школі.

Зокрема, підкреслено необхідність формування гуманітарно орієнтованої моделі фахівця, професійно і культурно підготовленої особистості, яка має високий світоглядний потенціал, здібності до професійної, інтелектуальної та соціальної творчості, володіє сталими вміннями та навичками виконання професійних обов'язків, усвідомлює необхідність навчання та самовдосконалення протягом усього життя.

Зазначено, що сучасні умови життя диктують зміну пріоритетів, визначаючи головним елементом вузівського навчально-виховного процесу саме виховання, формування нагальної потреби в постійному оновленні знань, у виконанні своїх громадянських та моральних обов'язків.

Зроблено висновок, що ВНЗ повинні прийти до особистісно орієнтованих, непрямих методів впливу, до виховних практик, що ґрунтуються на справді партнерських стосунках викладачів і студентів, що передбачають взаємну повагу до особистості кожного учасника освітнього процесу. Підкреслено, що нова система виховання студентства вимагає принципово нових підходів до управління виховним процесом як цілісної, багаторівневої, ієрархічної, взаємозалежної, відкритої діяльності.

При цьому модель управління має бути заснована на чіткому розподілі й узгодженні компетенцій і повноважень, функцій і відповідальності, посиленні ролі всіх суб'єктів виховного процесу, тобто вона також має ґрунтуватися на принципах комунікативної дії.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії, розділи монографій

Виховна система ВНЗ: питання теорії та практики: [Монографія] / Нар. укр. акад. – Х.: Вид-во НУА, 2004. – 263 с.

Логико-математические основы управления учебными процессами высших учебных заведений: [Монография]. – Х.: [Вост.-регион. центр гуманитар.-образоват. инициатив], 2001. – 272 с. – Разд. 1.1. – С. 12–13; Разд. 7.5. – С. 150–159; Разд. 8.2. – С. 161–166; Разд. 11.1., 11.2. – С. 229–238. – Соавт: К.А. Метешкин, О.В. Уваров.

Деятельность экспериментального комплекса НТУ “ХПИ” – ХГУ “НУА” – практическая реализация гуманистических идей // Стратегия гуманизма (из опыта работы научно-учебного комплекса НТУ “ХПИ” – ХГУ “НУА”): [Коллектив. моногр.] / Гл. упр. образования и науки облгосадминистрации, Нац. техн. ун-т “Харьк. политехн. ин-т”, Нар. укр. акад. – Х., 2004. – Разд. 3. – С. 61–80.

Инновационные формы и методы воспитательной работы в вузах Харьковского региона // Метаморфозы воспитания: [Коллектив. моногр.] / Под общ. ред. В.И. Астаховой; Нар. укр. акад. – Х., 2004. – Гл. 6. – С. 120–130.

Образование, наука, культура. Журналистика. Физическая культура и спорт // История города Харькова XX столетия: [Коллектив. моногр.] посвящ. 350-летию г. Харькова / Редкол.: Е.П. Кушнарев (сопред. редкол.) и др.]. – Х., 2004. – Разд. 6. – С. 637–677. – Соавт: В.И. Астахова, П.А. Богула, Ю.Т. Грот, Н.А. Олейник, А.Н. Ярмыш.

Брошури

Концепция воспитательной работы в условиях функционирования системы непрерывного образования / Нар. укр. акад.; [Авт.-сост.: В.И. Астахова, Л.А. Белова]. – Х.: Изд-во НУА, 2004. – 22 с.

Lifelong education: факторы становления в современном обществе: Результаты социол. исслед. / Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА, 2004. – 14 с. – В исслед. приняли участие: Е.Г. Михайлева, Е.В. Астахова, Л.А. Белова, О.С. Овакимян, Т.В. Топчий, Н.А. Шаронова.

Статті у фахових наукових виданнях

Высшее техническое образование в Украине: состояние, проблемы, перспективы // Учен. зап. Харьк. гуманитар. ин-та “Нар. укр. акад.”. – 1996. – Т. 2. – С. 27–36.

До питання про відповідальність сучасного інженера за долю Батьківщини // Вчені зап. Харьк. гуманіт. ін-ту “Нар. укр. акад.”. – 2001. – Т. 6, ч. 2: Громадянськість інтелігенції: шляхи формування у кризовому суспільстві. – С. 184–189.

Народження традиції // Вчені зап. Харьк. гуманіт. ін-ту “Нар. укр. акад.”. – 2002. – Т. 8. – С. 75–80. – Співавт. В.І. Астахова.

Освіта Харківщини на зламі століть // Вчені зап. Харьк. гуманіт. ін-ту “Нар. укр. акад.”. – 2002. – Т. 8. – С. 7–28. – Співавт. В.І. Астахова.

Трудовое воспитание студентов в целостном учебно-воспитательном процессе // Грані. – 2002. – № 6. – С. 131–134.

Некоторые методологические вопросы воспитания в условиях современного вуза // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. / Харьк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2003. – С. 501–503.

Нетрадиційна конференція в НУА // Вчені зап. Харьк. гуманіт. ун-ту “Нар. укр. акад.”. – 2003. – Т. 9. – С. 489–492.

Формування творчої, активної особистості студента як домінанта виховної роботи у ВНЗ // Мультиверсум: Філософ. альм.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. – К., 2003. – Вип. 36. – С. 183–189.

Воспитание в контексте социальной адаптации студенчества // Вчені зап. Харьк. гуманіт. ун-ту “Нар. укр. акад.”. – 2004. – Т. 10. – С. 26–38.

До питання про шляхи оновлення моделі виховання студентства // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Х., 2004. – Вип. 26. – С. 290–297.

Особенности воспитательной работы в условиях реализации принципов непрерывного образования // Грани. – 2004. – № 2. – С. 102–106.

Функциональная характеристика системы воспитания в современном вузе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004. – С. 503–505.

Виховання як комунікативна взаємодія // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Соціол. дослідж. сучас. сусп-ва: методологія, теорія, методи. – 2005. – № 652. – С. 84–89.

До питання про шляхи модернізації освітньої системи в Україні // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Х., 2005. – Вип. – С. 42–49.

Концептуальні засади відновлення системи виховання у вищій школі // Грани. – 2005. – № 1. – С. 91–99.

Про роль виховної роботи у створенні нової моделі випускника ВНЗ // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту “Нар. укр. акад.”. – 2005. – Т. 11. – С. 34–42.

Інші статті та тези доповідей

Высшая школа на контрактной цепи // Харьковские социологические чтения–95: Докл. и сообщ. участников / Социол. ассоц. Украины. Харьк. отд-ние. – Х., 1995. – С. 119–120. – Соавт. Золотарев В.А.

Гуманизация технического образования как один из путей выхода из кризиса // Трансформація культури в системі вищої технічної освіти: Тез. доп. Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 23–24 трав. 1995 р. – Х., 1995. – С.

Основные подходы к гуманизации образования и воспитания в высшей школе // Удосконалення концепції приватної освіти в Україні та проблеми організації науково-дослідної роботи в приватних вузах: Тези Всеукр. наук.-практ. конф. (1–3 лют. 1995 р., Харків) / Харк. гуманіт. ін-т “Нар. укр. акад.” та ін. – Х., 1995. – С. 89–91.

Фінансова підтримка вищої школи як фактор подолання інтелектуальної кризи // Пробл. освіти. – К., 1995. – Вип. 3. – С. 17–22. – Співавт. В.І. Ковальов.

Гуманизация гражданского общества и власть // Четверті Харківські політологічні читання "Політична влада – еліти – лідерство": Матеріали доп. та виступів (29 лют. 1996 р., Харків) / Харк. асоц. політологів, Нац. юрид. акад. України, Харк. гуманіт. ін-т "Нар. укр. акад." – Х., 1996. – С. 18.

Структурные изменения в высшем инженерно-техническом образовании региона // Структура освіти в регіоні: проблеми оптимізації: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–14 груд. 1996 р. / Харк. гуманіт. ін-т "Нар. укр. акад." та ін. – Х., 1996. – С. 35–36.

Інтелектуальний потенціал регіону: досвід реалізації // Новий Колегіум. – 2000. – № 5. – С. 19–22.

Развитие творческих способностей студентов: реалии и возможности в частных вузах // Экономико-правовые аспекты деятельности частных вузов и концептуальные основы их дальнейшего развития: (Материалы II Междунар. семинара лидеров приват. образования), Харьков, 3–5 июля 2000 г. / Нар. укр. акад. и др. – Х., 2000. – С. 33–35.

Регіональні аспекти управління безперервною освітою: Проблеми, досвід, перспективи // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 4–10 листоп. 2000 р. / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна – Х., 2000. – С. 99.

Экологическое образование и воспитание // Наук.-практ. конф. "Екологія Харківщини: стан, проблеми, перспективи", Харків, 2000 р. – Х., 2000. – С. 12–13. – Співавт. Шутенко Л.М.

Крок до вирішення жіночих проблем // [Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади / НДІ "Пробл. людини". – К., 2001. – Т. 23: Жінки в Україні. – С. 85–99. – Співавт.: С.О. Горбунова-Рубан, О.М. Таратута, І.Г. Давидова, М.К. Козир, Г.Ф. Пономарьова.

Современная высшая школа: стратегия и тактика обновления. Что говорят и думают об этом студенты // Новий Колегіум. – 2001. – № 1/2. – С. 26–28. – Соавт. В.И. Астахова.

Теоретико-модельные конструкции процессов управления в образовательной сфере // Вестн. Нац. техн. ун-та "Харьк. политехн. ин-т" – Х., 2001. – Вып. 8. – С. 15–21. – Соавт.: О.В. Уваров, К.А. Метешкин.

Шляхи реалізації ступеневої системи безперервної освіти в навчальних закладах Харківського регіону // Харківська вища школа: методичні пошуки на рубежі століть: Присвяч. 10-й річниці незалежності України: Матеріали регіон. наук.-метод. конф., Харків, 20–23 лют. 2001 р. / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна та ін. – Х., 2001. – С. 3–6.

Гуманітаризація освітнього простору – головний напрям модернізації освіти // Концептуальні засади модернізації системи освіти в Україні: Прогр. та матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 1 лют. 2002 р. / Нар. укр. акад. та ін. – Х., 2002. – С. 74–79.

Освіта Харківщини – стан та шляхи вдосконалення // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т "Харк. політехн. ін-т" та ін. – Х., 2002. – Вип. 3: Розвиток творчого потенціалу гуманітарно-технічної еліти: Другі Крим. пед. читання. – С. 66–70.

Особливості управління виховною роботою у вищих навчальних закладах у сучасних умовах // Управління сучасним вищим навчальним закладом: (Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.), Харків, 7–8 жовт. 2002 р. / Нар. укр. акад. та ін. – Х., 2002. – С. 23–27.

Становлення системи управління навчально-виховним процесом у вищих навчальних закладах України: нові умови та нові вимоги // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 3. – С. 27–29.

Безперервна освіта: напрямки розвитку: Доп. начальника Голов. упр. освіти і науки Харк. облдержадмін. на зустрічі з кер. від. освіти та педпрацівниками обл. 24 січ. 2003 р. // Новий Колегіум. – 2003. – № 1. – С. 6–10.

Гражданская позиция педагога – основа его профессионализма // Проблеми сучасної педагогічної освіти / Крим. держ. гуманіт. ін-т. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 17–22. – (Педагогіка і психологія). – Соавт.: В.И. Астахова.

К вопросу о гендерном просвещении и воспитании студенчества // Становление профессиональной карьеры женщин: историко-философский, социологический и психологический

аспекты: Материалы Междунар. науч.-практ. конф., Харьков, 28 февр. 2003 г. / Гос. комитет Украины по делам семьи и молодежи, Нар. укр. акад. и др. – Х., 2003. – С. 23–25.

Науково-дослідна робота студентів як фактор виховання інтелектуальної еліти // Наука і освіта: Зб. наук. пр. / Акад. наук вищ. шк. України. – К., 2003. – С. 107–109.

Управління процесом становлення національної системи виховання у вищій школі // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.-семінару кер. ВНЗ та вчен.-дослід. із пробл. виховання студентства в сучас. умовах, Харків, 7 листоп. 2003 р. / Нар. укр. акад. та ін. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 16–21.

Виховний процес в умовах безперервної освіти // Виховна робота як фактор гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу: Зб. матеріалів Харк. обл. п'ятої ювіл. наук.-практ. конф. пед. працівників вищ. навч. закл. I–II рівнів акредитації, Харків, 25 лют.–3 берез. 2004 р. / Упр. освіти і науки Харк. облдержадмін. та ін. – Х., 2004. – С. 3–4.

Диверсификация высшей школы Украины – приоритетное направление реформирования высшего образования и обновления его социальных идей // Коммун. хоз-во городов. Сер. экон. науки: Науч.-техн. сб. / Харьк. нац. акад. гор. хоз-ва. – К., 2004. – Вып. 54. – С. 12–33.

К вопросу о возможностях взаимодействия вузов России и Украины в деле формирования лидерских качеств будущего специалиста // Политэкономические, социально-экономические и культурные аспекты сотрудничества России и Украины: История и современность: Материалы междунар. науч.-практ. конф., Воронеж, 24–26 дек. 2003 г. / Воронеж. гос. ун-т. Фак. междунар. отношений. – Воронеж, 2004. – С. 250–255.

Концепции воспитательной работы со студентами в условиях непрерывного образования // Загострення конкурентної ситуації в освітньому просторі: глобальні та регіональні проблеми: Матеріали. наук. семінару кер. ВНЗ Схід. регіону України, Харків, 6 лют. 2004 р. / Нар. укр. акад. та ін. – Х., 2004. – С. 23–25.

Деякі проблеми створення нової системи виховної роботи в сучасних вищих навчальних закладах // Методология и методика воспитательной работы в условиях непрерывного образования: Материалы Междунар. науч.-практ. конф., [Харьков, 12 февр. 2005 г.] / Нар. укр. акад. и др. – Х., 2005. – С. 3–5.

Депоновані наукові праці

Проблемы гуманизации высшего технического образования // Гуманистические функции образования и особенности их реализации в кризисном обществе / Харьк. гуманитар. ин-т “Нар. укр. акад.”. – Х., 1996. – С. 311–329. – Деп. в НИИВО 19.09.96, № 129–96.

Всього більше 100 публікацій

АНОТАЦІЯ

Бєлова Л. О. Виховна система сучасного ВНЗ: соціологічні аспекти аналізу. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології – Харківський гуманітарний університет “Народна українська академія”, Харків, 2005 рік.

Дисертацію присвячено розкриттю специфіки та суттєвих характеристик системи виховної роботи у сучасній вищій школі крізь призму трансформаційних процесів, які відбуваються як в українському суспільстві в цілому, так і в освітньому просторі. У дослідженні здійснено концептуалізацію виховного процесу у ВНЗ на засадах теоретичних конструктів відомого німецького соціолога Ю. Хабермаса.

Доведено, що за сучасних умов ефективність вузівського виховання може бути досягнена завдяки набуттю ним рис комунікативної взаємодії між усіма суб’єктами навчально-виховного процесу, тобто дії, заснованої на невикривленій, непримусовій, вільній комунікації, на узгодженні цілей, форм та методів реалізації головної мети вищої освіти в нових соціокультурних умовах – формування майбутнього фахівця як професіонала, інтелігента та громадянина.

Уперше у вітчизняній соціології розроблено комунікативну концепцію виховання, проведено емпіричну апробацію її елементів у процесі дослідження виховних практик, поширених у вищих навчальних закладах Харківського регіону.

На основі застосування концепції до аналізу отриманого емпіричного матеріалу визначено провідні тенденції виховного процесу у сучасній вищій школі України.

Ключові слова: виховання, комунікативна взаємодія, виховні практики, система виховної роботи у ВНЗ, комунікативна концепція виховання, життєвий світ студентства, педагогіка партнерства.

АННОТАЦИЯ

Белова Л. А. Воспитательная система современного вуза: социологические аспекты анализа. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии – Харьковский гуманитарный университет “Народная украинская академия”, Харьков, 2005 год.

Диссертация посвящена раскрытию специфики и сущностных характеристик системы воспитательной работы в современной высшей школе сквозь призму трансформационных

процессов, происходящих как в украинском обществе в целом, так и в образовательном пространстве.

В работе осуществлена концептуализация воспитательного процесса в вузе на основе теоретических конструктов известного немецкого социолога Ю. Хабермаса. Обосновано, что социологический анализ воспитания целесообразно осуществлять в контексте исследования современных социализационных практик, среди которых все более широкое распространение получают выделенный автором рискогенный тип социализации. Образовательный процесс в отечественной высшей школе проанализирован с точки зрения реализации ее воспитательного потенциала.

Получили дальнейшее развитие теоретические представления о воспитании как важнейшей и неотъемлемой составляющей вузовского учебно-воспитательного процесса.

Доказано, что в современных условиях эффективность вузовского воспитания может быть достигнута благодаря приобретению им черт коммуникативного взаимодействия между всеми участниками учебно-воспитательного процесса, то есть действия, основанного на неискаженной, свободной коммуникации, на согласовании целей, форм и методов реализации главной задачи высшего образования в новых социокультурных условиях – формирования будущего специалиста как профессионала, интеллигента и гражданина.

Автором впервые в отечественной социологии разработана коммуникативная концепция воспитания на основе интегративной социологической теории Ю. Хабермаса, прежде всего его концепций коммуникативного действия и жизненного мира личности.

В работе доказано, что именно трансформация жизненного мира личности студента во всех его составляющих (субъективной – ценностные ориентации, мотивы, установки; объективной – жилищно-бытовые условия жизнедеятельности студентов, материальное положение и социальный статус родителей; социальной – стиль взаимоотношений между студентами и преподавателями и внутри студенческих групп) актуализировала задачу новой концептуализации воспитательного процесса в вузе.

Аргументировано понимание воспитания как коммуникативного взаимодействия, главная цель которого – формирование самостоятельной, ответственной, диалогической личности. Подчеркнуто, что в условиях системы образования коммуникативное взаимодействие наиболее полно проявляется в контексте педагогики партнерства.

На основе анализа обширного эмпирического материала, полученного в ходе социологических исследований, проведенных при участии автора в вузах Харьковского региона с применением коммуникативной концепции воспитания, выявлены тенденции формирования вузовских воспитательных практик на основе принципов коммуникативного взаимодействия.

Одновременно обнаружен ряд противоречий и проблем, тормозящих развитие зафиксированных тенденций.

Сделаны выводы и сформулированы предложения относительно путей преодоления выявленных противоречий с целью создания культурно-образовательной среды, способной активизировать процессы становления вузовской системы воспитания как совокупности разнообразных форм и методов коммуникативного взаимодействия.

Ключевые слова: воспитание, коммуникативное взаимодействие, воспитательные практики, система воспитательной работы в вузе, коммуникативная концепция воспитания, жизненный мир студенчества, педагогика партнерства.

ABSTRACT

Belova L.O. The education system of a modern high school: sociological aspects of analysis. Manuscript.

Thesis for a Doctor Degree in Sociology, speciality 22.00.04 –special and branch sociologies – Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”, Kharkiv, 2005.

The dissertation deals with describing specific and substantial characteristics of the education system in the modern high school through the prism of transformation processes which take place both in Ukrainian society on the whole and in educational sphere. Educating process conceptualizing has been carried out in the research, based on principles of theoretical constructs of U. Habermas, a well-known German sociologist.

It has been proved that under modern conditions efficiency of higher institute education can be achieved due to its acquisition of communicative co-operation character between all subjects of educational and upbringing process. This cooperation should be based on the undistorted, unforced, free communication, on the sequence of aims, forms and methods of realizing the primary objective of higher education under new social and cultural conditions of forming the future specialist as a professional, an intellectual and a citizen.

For the first time communicative conception of education has been developed in national sociology; empiric approbation of its elements has been carried out during the study of educating practical work, widespread in higher educational establishments of Kharkiv region.

Leading tendencies in educational process in the modern high school of Ukraine have been determined on the basis of conception application to the empiric material analysis.

Keywords: education, communicative co-operation, educational practical works, education system in the high school, communicative conception of education, student life world, partnership pedagogy.